

Л. В. Жураўская

ФРАЗЕАЛОГІЯ БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ КАЗАК

Беларуская мова багатая на фразеалагізмы – вобразныя сродкі выказвання думак і пачуццяў. Асабліва шырокім выкарыстаннем гэтых моўных адзінак вызначаецца такі жанр вуснапаэтычнай народнай творчасці, як казка – невычэрпная крыніца вывучэння мовы і стылю фальклору.

У артыкуле робіцца структурна-семантычны і функцыянальны аналіз фразеалогіі беларускіх народных казак і апавяданняў, запісаных А. К. Сержпутоўскім, сапраўдным падзвіжнікам, які прысвяціў сваё жыццё

збіранню і даследаванню паэтычных скарбаў свайго народа, а таксама апрацаваных беларускімі пісьменнікамі [1].

Спецыяльных даследаванняў па фразеалогіі беларускіх казак амаль няма, але асаблівасці фразеалогіі казак сведчаць аб неабходнасці самастойнага вывучэння мовы гэтага фальклорнага жанру.

Фразеалогія беларускіх народных казак падзяляецца на ўласна казачную, што абумоўлена асаблівасцямі жанру, і агульнанародную, г. зн. фразеалагізмы, якія ўжываюцца і па-за межамі пазначанага жанру, але ў казцы выконваюць эстэтычныя функцыі – ствараюць вобразнасць, моўную характарыстыку героя, апавядальніка.

Традыцыйнасць фальклору, вусная форма існавання і перадачы тэксту абумовілі наяўнасць так званых агульных мясцін – зачынаў, канцовак, формул прывітання, просьб, заклінанняў, характэрных для тэкстаў чарадзейных казак.

Звычайна казка пачынаецца мастацкай формулай, якая можа быць і не звязана з асноўным апавяданнем, але адразу ж прыцягвае ўвагу слухача. Зачын можа быць выражаны простым сказам: *“Жылі-былі дзед ды баба”*; можа выражацца разгорнутым сказам, ускладненым азначэннямі (пастаяннымі эпітэтамі): *“У некаторым царстве, у трыдзевятым гасударстве, на моры-акіяне, на востраве на Буяне стаіць дуб зялёны, а пад дубам бык пячоны, а ў яго баку нож тачоны”*.

Гэтыя формулы, стабільныя ў адносінах іх лексічнага напаўнення, сінтаксічнай структуры, з’яўляюцца адной з тыпалагічных універсальі фальклору [4, 155].

Фальклорныя формулы-клішэ, вельмі блізкія да фразеалагічных выказаў або фразеалагізмаў-сказаў, часта выступаюць у выглядзе заклінанняў, просьб, пажаданняў і маюць рытуальную накіраванасць. Напрыклад, калі герой прыходзіць на магілу бацькоў і гаворыць: *“Жоўты пясок, рассытайся, сасновая труна, адчыняйся, бацька, з магілы падымайся!”* або традыцыйны покліч баявога каня ў чарадзейнай казцы: *“Конь мой добры, конь мой любы, дзе б ты ні быў, – каб да мяне прыбыў!”*

Устойлівасцю вызначаюцца і канцоўкі казак. Апрача асабліва распаўсюджанай *“І сталі яны жыць-нажываць і добра нажываць”*, ёсць больш разгорнутыя: *“На тым вяселлі і я быў, мёд-піва піў, на вусах цякло, а ў рот не папала”*; *“Далі мне чапляу, я пабег па сялу; далі мне смык, я пад вароты шмык; далі мне скавараду, я пабег па гараду”*. Ёсць формулы-канцоўкі, якія ўяўляюць сабой невялікае апавяданне, зусім, на першы погляд, не звязанае з дзеяннем казкі: *“І я на тым вяселлі быў, мёд, віно піў, на барадзе цякло, а ў роце не было. Далі мне там смаляную кабылку, лазовае сядло, гароховую пугу. Еду я назад на кабыліцы, бачу – гумно гарыць. Я спыніў кабылку, пачаў яго тушыць. Пакуль тушыў – кабылка мая ад агню растаяла, сядло козы з’елі, а пугу вароны раздзяўбалі... Адтуль я далей пехатою пайшоў, да вас прыйшоў і гэтую казку расказаў!”*

Тыповым для прааналізаваных казак з'яўляецца фінальны фразеалагізм *жыць-пажываць ды дабра нажываць*: “А біедны чалавек стаў жыць-пажываць ды дабра нажываць”.

Для вобразнай, маляўнічай характарыстыкі асобы, прадмета выкарыстоўваецца фразеалагізм *ні ў казцы сказаць, ні прам апісаць*: “Зірне Бортнік, аж перад ім стаіць такая гожая дзеўчына, што ні ў казцы сказаць ні прам апісаць”. На працягласць часу дзеяння ўказвае фразеалагізм *ці доўга ці коратка*: “Ці доўга ці коратка ён пёр царэўну, толькі ўтаміўся да й прысеў пад дубам...” Фразеалагізм за сямю лясамі, за сямю балатамі мае прасторавае значэнне – ‘недзе, дзесьці далёка’: “За сямю лясамі, за сямю балатамі жыў такі калдун, што ўсё мог рабіць”.

Да ўласна казачнай фразеалогіі адносяцца і сталыя эпітэты, часцей двухслоўныя канструкцыі тыпу *ясны месяц, яснае сонейка, белая бяроза, сырая зямля, пуховая пярына, калінавы мост, халодная расіца* і інш. Такія эпітэты характэрны пераважна для тэкстаў чарадзейных казак, яны называюць істотную прымету ў прадмеце, ужываюцца пры ідэалізацыі рэчаіснасці (*шаўковыя травы*).

Заўважым, што ў казках і аповяданнях, запісаных Сержпутоўскім, пераважаюць эпітэты канкрэтныя, і перш за ўсё, зрокавыя (*цёмны лес, яснае сонейка, жоўтыя горкі, цёмныя вёскі*). Шмат эпітэтаў, што характарызуюць матэрыял, прасторавыя якасці (*засовы жалезныя, дзверы дубовыя, высокія горы, шырокае мора*). Распаўсюджана ў прааналізаваных тэкстах ампліфікацыя – наапаўненне некалькіх сталых эпітэтаў пры адным назоўніку: *А якаясь сіла ўхваціла на плечы і несе ўсё ўгору і ўгору к ясным зоркам, у чыстае неба, у чыстае, сіняе, шырокае неба*.

Фразеалагізмы другой групы, выяўленыя ў аналізуемых тэкстах, – агульнанародныя, дыялектныя. Функцыянуюць яны пераважна ў аповяданнях, сацыяльна-бытавых казках, выкарыстоўваюцца казачнікамі для апісання з’яў, прадметаў, маюць тое ж значэнне, што і ў агульнанароднай ці дыялектнай мове.

Аналіз фразеалагічнага саставу народных казак і аповяданняў, запісаных А. К. Сержпутоўскім, паводле семантычнай злітнасці кампанентаў паказвае, што найбольшую колькасць складаюць фразеалагічныя адзінствы – вобразныя выразы, разуменне якіх звязана з разуменнем таго вобразнага стрыжня, на аснове якога яны будуецца: “**Круціць яна хвастом** да толькі падманвае та аднаго, та другога”; “– **Ото, – каа, – глусцы, ты ў іх з-пад носа беры, а яны хаць бы што**”; “**Падняўся Міхаль на ногі, але к той пары бацька памер, хаджайства знішчылася...**”; “**Ідзе пах ад тых патраў на ўсіх пакоях, што аж сьліна цечэ з рота...**”; “**А паны да пані ходзяць каля тых патравак да толькі сьлінку каўтаюць да аблізваюцца**”; “– **Ты не гарадзі плота, – кажэ Петро, – а кажы проста**”.

Не менш пашыраны ў прааналізаваных тэкстах і фразеалагічныя выразы камунікатыўнага характару (паводле класіфікацыі А. С. Аксамітава): “*Бачыш, якая сіла ў хлібе. Хліб усему галава...*”; “*Пачакай, не спешы на шыбеніцу ўперуод бацька, бо хто спешыць, той людзей насмешыць*”; “*Ілья заўсюды наробиць гнілья*”; “*Шукай віетра ў полі, а чалавека ў ліесі*”.

Ужываюцца ў народных казках, апавяданнях і фразеалагічныя зрашчэнні, вельмі абмежавана – фразеалагічныя злучэнні: “*Хіба хадзіем, куме, да **заморым чарв’яка**, бо это, мабыць, рабакі, – прыбавіў ён*”; “*Лаецца баба на чом **свiет стаіць**, а ён маўчыць да толькі чмыхае носам, вiедамо, як вiнаваты*”; “*Карбаваць ены йшчэ ўмеюць, але пісаць – **ані ў зуб***”.

– Ну, чаго заскуліла? Хіба ж спалохалася, што кабыла толькі адзін раз у гаду гуляе?

– А табіе абы **зубы вышчараць**.

– **Вышчарыш і ты**, як абернешся ў кабылу”.

У тэкстах казак і апавяданняў, запісаных Сержпутоўскім, даволі шырока прадстаўлена фразеалагічная сiнанiмiя. Для характарыстыкі адных і тых жа з’яў, падзей, асоб казачнік ужывае сiнамiчныя фраземы, выяўляючы асабiстае эмацыянальна-ацэначнае стаўленне да таго, пра каго ці пра што ён расказвае. Так, са значэннем ‘намерці’ ў казках ужываюцца наступныя фразеалагізмы: *аддаць богу душу* (“*Але ось бацька занепаў, з тыдзень пакачаўся да й **аддаў Богу душу***”), *Бог са свету прыбраў* (“*Каліека – не каліека, а толькі абуза. Хоць бы яго **Бог з свiету прыбраў***”), *дух вон* (“*Быў, быццэ, саўсім здароў, назаўтрэ й **дух вон***”), *прышоў канец* (“*Бачыць Салмон, што непрыяцелю **прышлі канцы**, вернуўся ў сваё царство й зноў пачаў царстваваць*”).

Апрача гэтага, у аналізуемых тэкстах выяўлены наступныя тыпы фразеалагічнай варыянтнасці:

1. Марфалагічныя варыянты. У фразеалагізме *пусціцца наўцекача* кампанент-дзеяслоў можа быць і ў форме адзіночнага, і ў форме множнага ліку: “*...Дак яна й **пусцілася наўцекача** з усіх ног да тым часам і ўцекла ат змея*”; “– *Бачаць тые, што гэта не перэліўкі да й **пусціліся наўцекача**: хто у лес, а хто ў чужыя краі*”.

2. Сiнтаксiчныя варыянты (адрознiваюцца будовай словазлучэнняў, рознай прыназоўнікава-склонавай залежнасцю, парадкам кампанентаў). Так, прыкладна з адналькавай частотнасцю ўжываецца фразеалагізм *бы ў землю праваліцца*: “*Я туды сюды, нема, от **бы ў землю правалілася***”; “– *Ён туды, ён пытаць балабосту, ці не брала яна, – нема таго рубля, от **бы скруозь землю праваліўся***”.

3. Фанетычныя варыянты (адрознiваюцца невялікімі асаблiвасцямi ў агаласоўцы кампанентаў) ужываюцца ў тэкстах казак рэдка. Фразеалагізм *хоць іголкі збiрай* існуе ў жывой народнай мове і ў разнавіднасці *хоць*

голки збірай: “Але ось узышоў месяц, стало відно **хаць іголки збірай**”; “Заблісцело сонейка, стало відно **хаць голкі збірай**”.

4. Вылучаюцца фраземы, у якіх варыянтнасць – вынік эліпсацыі; як бы карова языком злізала і як бы языком злізала: “Занялася ўся вёска да й змокла, **от бы языком злізала**”.

5. Лексічныя варыянты (фразеалагізмы маюць пераменны склад кампанентаў): “Усхапіўса ён, схваціў свае пюндры да наўцекача, **толькі пантоплі мітусяца**”; “Саскочыў ён з воза, **схапіў сваю сакерку да давай буог ногі, так сунуў, што толькі пъяты замітусіліся**”.

6. Камбінаваная (лексічная і сінтаксічная) варыянтнасць: “*Тую скрывіўся, аж яму **вочы пад лоб завернуло**...*”; “*Паказала чорту свае зелье. У таго аж **вочы на лоб выперло***”.

Апрача фразеалагізмаў у аналізаваных тэкстах казак як сродкі тэкстаўтварэння функцыянуюць прыказкі і прымаўкі. З’яўляючыся загалюўкамі, яны выражаюць тэму, ідэю твора, ствараюць цэласнасць, звязнасць тэксту. Канкрэтнае семантычнае нападзенне загалюўкі “*За добрае злым заплаца*”, *Тое, да не тое*”, “*Што майстар, то злодзей*”, “*Не вер ачам*”, *Круці не круці, а трэа ўмерці*”, “*Хвароба над хваробай*” і інш. набываюць у тэксте. Казачныя героі, як правіла, ужываюць іх у сваім маўленні для пацвярджэння сваіх учынкаў як заканамерных, звычайных.

Так, загаловак камуляцыйнай казкі “*За добрае злым заплаца*” паўтараецца ў маўленні ваўка, якога вызваліў мужык з пасткі, а воўк усё ж хоча яго з’есці; у маўленні старой кабылы, якая ўвесь век свой працавала на гаспадара, а ён яе не корміць, сляпую, знясіленую; у маўленні старога сабакі, якога гаспадар прагнаў здому як няздольнага ўжо да службы; і, нарэшце, у маўленні ліса, які хітрасцю сваёй вярнуў ваўка ў пастку, а мужык, забіўшы ваўка, забівае і ліса на каўнер жонцы, апошні, паміраючы, кажа: “*Што ж, за добрае заўсёды злым заплаца*”. Тэкст казкі пацвярджае правільнасць і глыбіню мудрасці народнай прымаўкі.

Загаловак апавядання “*Што майстар, то злодзей*” паўтараецца ў канцы твора, з’яўляецца яшчэ і сродкам стварэння іроніі, звязваючы тэкст у адно цэлае: народ смяецца з старога пана, які паверыў, што малады прыгожы хлопец сапраўды расходваў шкуру бобра, дадзеную яму панам для “рамонту” маладой пані: “*Прызваў пан майстра да й кажа: «Але што майстар, то злодзей: я табе даў цэлую бобровую шкуру, а ты ўставіў пані толькі кусочак*” [2, 67].

У зачыне казкі прыказкі (прымаўкі) фармулююць тэму твора, а ў канцоўках з’яўляюцца вывадам-абагульненнем, павучаннем.

Так, зачын казкі “*З чаго ліха на свеце*” ўключае сказы, якія выяўляюць мадальнасць казачніка-апавядальніка, і прымаўку, якая акрэслівае тыповасць расказанага: “*Дак от я раскажу вам, з чаго ліхо на свеце. Калі я праўду скажу – смекайце, а прыхлушу – не мяшайце да прабачайце, бо як*

устарыцца, та й праўда будзе. Пань паміж сабою б'ютца-дзерутца, а ў мужыкоў гіры трасутца да йлбы траішчаць, аж сківіцы вішчаць” [2, 134].

Заклучэнне-вывад казкі “*Не вер ачом*” складаецца з некалькіх праказак-павучэнняў: “*Бо ведама, калі свет захоча, та й разумнага здурцыць. Не то дурань, каго завуць дурнем, а то дурань, хто чужым розумам жыве. Бо й праўду казалі старыя людзі: людзей слухай, а свой розум май і ні на кога не ўважай*” [2, 116].

Прыказка-загаловак у аналізаваных апавяданнях з’яўляецца таксама паўторам-лейтматывам, які рухае сюжэт, паступава канкрэтызуючыся тэкставымі канатацыямі (прырашчэннямі сэнсу), пераконвае слухача, што народ не выпадкова зрабіў такое абагульненне. Напрыклад, заглавак-прымаўку “*Не вер каню ў дарозе, а жонцы дома*” герой апавядання *Семко* першы раз чуе, калі кабыла кінула яго ў дарозе з возам, а сама пабегла за жарабцом: пацвердзілася першая частка прыказкі “*Не вер каню ў дарозе...*”

Другі раз прыказку чуе *Семко*, калі пасля гэтага здарэння мужчыны жартуюць з яго: “*Вось так, не вер, Семко, каню ў дарозе, а жонцы дома*”, асабліва падкрэсліваюць другую частку прыказкі і смяюцца, што і насцярожвае героя апавядання: ён вырашае пасачыць за жонкай дома.

Трэці раз прымаўку паўтарае ўжо сам *Семко* ў канцы апавядання, калі ўпэўніваецца ў здрадзе жонкі: “*І праўда, не вер каню ў дарозе, а жонцы дома*”.

Па сутнасці, адбываецца этымалагізацыя ўстойлівай узаўяўляльнай адзінкі – прыказкі, якая фармулюе тэму твора, а сюжэт развіваецца на аснове вядомага казачніка (апавядальніка) мясцовага матэрыялу. Апрача гэтага, прыказка стварае цэласнасць, звязнасць тэксту, выражае павучэнне-перасцярогу ў канцоўцы твора.

Функцыянальны аналіз прыказак (прымавак) у беларускіх народных апавяданнях, запісаных А. К. Сержпутоўскім, паказвае, што апавяданні гэтыя высокамастацкія творы, у іх выяўляецца творчая індывідуальнасць казачніка, яго ўменне стварыць тэкст на аснове абагульненага зместу прыказкі (прымаўкі).

Праведзены аналіз дазваляе сцвярджаць, што:

1. У тэкстах ужыты не толькі фальклорныя (у прыватнасці, уласна казачныя), а і фразеалагічныя адзінкі іншых семантыка-стылістычных груп, а іменна – агульнанародная фразеалогія.

2. Агульнанародныя фраземы ў тэкстах казак ужыты для апісання герояў, абставін, выражэння суб’ектыўна-ацэначных адносін казачніка да апісваемых з’яў.

3. Уласна казачная фразеалогія характэрна для тэкстаў чарадзейных казак і ўяўляе сабой устойлівыя слоўныя комплексы (зачыны, канцоўкі, сталыя эпітэты), што і вызначае асаблівасці стылю гэтага жанру.

4. Уведзеныя казачнікамі прыказкі (прымаўкі) шматфункцыянальныя: выяўляюць мадальнасць аўтара-казачніка, яго ролю ў стварэнні цэласнасці,

звязнасці тэксту; з'яўляюцца вобразна-эстэтычнымі сродкамі стварэння іроніі, гумару, павучання.

Літаратура

1. Беларускія народныя казкі / апрац. Алеся Якімовіча. – Мінск: Юнацтва, 1990. – 302 с.
2. Сержпутоўскі, А. К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1999. – 191 с.
3. Аксамітаў, А. А. Беларуская фразеалогія / А. А. Аксамітаў. – Мінск: Выш. школа, 1978. – 224 с.
4. Ройзензон, Л. Н. О понятии «фольклорная фразеология» / Л. Н. Ройзензон // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1968. – С. 78–81.
5. Янкоўскі, М. А. Паэтыка беларускай народнай прозы / М. А. Янкоўскі. – Мінск: Выш. школа, 1983. – 269 с.